

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՈՒ ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻ ՀԱՅ ԵՎ ՀՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արմեն Յ. Մարուքյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան

Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան կայսրության պարտությունը և իշխանությունից երիտթուրքերի հեռացումը որևէ կերպ չթեթևացրեց ոչ թուրք ժողովուրդների վիճակը, որոնք շարունակում էին ցեղասպանության և էթնիկ զտումների ենթարկվել: Հանցավոր քաղաքականության ցեղասպանական բնույթն արձանագրելու տեսակետից անհրաժեշտություն է առաջանում հայերի և հույների դեմ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում երիտթուրքերի կատարած ոճրագործությունները համեմատել պատերազմից հետո քեմալականների կատարած հանցագործությունների հետ՝ համադրելով դրանց փուլերը, ներգրավված ուժերը և մեթոդները:

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, Արևմտյան Հայաստան, Հայոց ցեղասպանություն, Մեծ եղեռն, Զմյուռնիա, հայ և հույն բնակչության զանգվածային կոտորածներ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 25.10.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 05.04.2023:

The article was submitted on 25.10.2022 and accepted for publication on 05.04.2023.

Статья поступила 25.10.2022 и была принята к публикации 05.04.2023.

Ինչպես հղել՝ Արմեն Յ. Մարուքյան, «Մեծ եղեռնի ու Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության զանգվածային կոտորածների համեմատական վերլուծություն», *Յեղասպանագիտական հանդես* 11, no. 1 (2023), 9-20:

How to cite: Armen Ts. Marukyan, “Comparative Analysis of the Armenian Genocide (Mets Yeghern) and the Massacre of the Armenian and Greek Population in Smyrna,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 11, no. 1 (2023), 9-20.

Как сослаться: Армен Ц. Марукян, “Сравнительный анализ Геноцида армян (Мец Егерна) и массовой резни армянского и греческого населения в Смирне,” *Цехаспанагитакан андес* 11, no. 1 (2023), 9-20.

Ինչպես Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում, այնպես էլ դրանից հետո հայ և հույն բնակչության զանգվածային կոտորածներից առաջ թուրքական վարչակարգերը հոգեբանական և քարոզչական բնույթի հիմքեր էին նախապատրաստում, որոնք հետագայում պիտի օգտագործվեին ծրագրված հանցավոր քաղաքականությունը «հիմնավորելու» և/կամ «արդարացնելու» համար¹: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կովկասյան բանակի հաջողություններն ու առաջախաղացումն Արևմտյան Հայաստանում թուրքերին մղում էին իրենց պարտությունների վրեժը լուծելու հայ բնակչությունից՝ իրագործելով զանգվածային կոտորածներ: Նույն կերպ հունական բանակի ռազմական գործողությունները քեմալականների համար պատրվակ դարձան, որ Զմյուռնիան և շրջակա տարածքները հույն բնակչությունից «մաքրագրվելու» գործընթացն արագացնեն՝ ռազմական գործողություններին զուգընթաց, իսկ շատ դեպքերում՝ դրանցից անկախ: Այս առումով հատկանշական է, որ Զմյուռնիայից հունական զորքի հեռանալուց հետո թուրքերը քաղաքում սուրհանդակների միջոցով հունարեն թոուցիկներ էին տարածում, որոնցում նշված էր, որ հնարավոր սպանությունների և կոտորածների համար Անկարայի կառավարությունը պատասխանատու չէ²: Այս փաստն ինքնին վկայում է քեմալականների հանցագործությունների կանխամտածված լինելու մասին:

Սեպտեմբերի 9-ի առավոտյան թուրքական զորքերը Նուրեդդին փաշայի գլխավորությամբ մտնում են Զմյուռնիա: Ռուսների պայթյունից թուրք զինվորի վիրավորվելու համար մեղադրվում են հայերը³, ինչն առիթ է դառնում, որ թուրքական զորքերն ու մահմեդականների զինված ոչ կանոնավոր խմբերը սկսեն քաղաքի քրիստոնյա բնակչության սպանություններն ու կողոպուտը⁴: Քաղաք մտնելու հաջորդ օրը՝ առավոտյան, թուրք զինվորներն ու տեղի մահմեդականները հայկական թաղամասում առևանգում են կանանց ու աղջիկներին⁵: Սեպտեմբերի 11-ին, Նուրեդդին փաշայի հրամանով, թուրք զինվորները տուն առ տուն փնտրում էին հայերին և սպանում: Հայկական թաղամասում հայերի հսկողության տակ էին մնացել միայն

1 Ցեղասպանագիտության մեջ այս երևույթը կոչվում է «վիկտիմիզացիա» կամ «զոհաբերություն», որի միջոցով հանցավոր վարչակարգը թիրախավորում է էթնիկ, կրոնական կամ ազգային պատկանելությամբ տարբերվող զոհ խմբին՝ քարոզչության միջոցով նրան ներկայացնելով որպես պետության համար սպառնալիք և դրանով հասարակությանը նախատրամադրելով տվյալ խմբի բնաջնջման ոչ միայն անխուսափելիությանը, այլև անհրաժեշտությանը: Տե՛ս Harf B., “Rescuing Endangered Peoples: Missed Opportunities,” *Social Research* (New York: 1995), vol. 62, no. 1 (Spring), 25-41.

2 Տե՛ս Գևորգ Վարդանյան, *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական աղետը, 1914-1923 թթ.* (Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012), 127:

3 George Horton, *Report on Turkey: USA Consular Documents* (Athens: Journalists' Union of the Athens Daily Newspaper, 1985), 20-21.

4 «Զմիռնահայ կեանքը զինադադարէն յետոյ, Ահաւոր փլուզումը», *Նոր օր* (Աթէնք), 1924, թիւ 3, 29:

5 Դորա Սաքայան, *Զմյուռնիա 1922. բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը* (Երևան, Նահապետ, 2005), 67:

թուրքերի պաշարած Սբ Ստեփանոս եկեղեցին, առաջնորդարանն ու շրջակա մի քանի տուն, որտեղ ապաստանել էր շուրջ 2 000 հոգի (հիմնականում՝ կանայք և երեխաներ): Թուրքերը գիշերները ռումբեր էին նետում եկեղեցու բակ⁶:

Երբ մահմեդականների անկանոն խմբերը սկսում են հարձակում գործել Առաջնորդարանի վրա, Ղևոնդ արքեպիսկոպոս Դուրյանը ցանկանում է ներկայանալ Ջնյոտնիայում գինվորական կառավարչի պարտականությունները կատարող Նուրեդդին փաշային և գթություն աղերսել հոտի համար, սակայն, փողոցներում բազմաթիվ սպանված քրիստոնյաների դիակները տեսնելուց հետո հրաժարվում է այդ մտքից⁷:

Մեպտեմբերի 12-ի լույս 13-ի գիշերը հայկական թաղամասում հազարավոր հայեր են կոտորվում: Սպանությունները շարունակվում են երեք օր ու գիշեր: Ողջ մնացած հայերը թաքնվում են նկուղներում, խուսափում տեղաշարժվել, որպեսզի թուրք զինվորների ձեռքը չընկնեն: Քաղաքի փողոցներում, ինչպես նաև գյուղեր տասնող ճանապարհներին տարածվել էր անթաղ մարմինների գարշահոտությունը⁸:

Ինչպես Մեծ եղեռնի, այնպես էլ Ջնյոտնիայի հայ և հույն բնակչության կոտորածների ընթացքում նախ և առաջ թիրախավորվում էին մտավորականները և հոգևորականները, որոնց ցուցադրաբար և առանձնակի դաժանությամբ էին սպանում. 1915 թ. ապրիլի 24-ին և հաջորդ մի քանի օրերին նախապես կազմված ցուցակներով Կ.Պոլսում կալանավորվում և աքսորի ճանապարհին դաժանաբար սպանվում է ավելի քան 800 հայ մտավորական: Այդ գործընթացը միայն մայրաքաղաքով չի սահմանափակվում, այլ կատարվում է նաև Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայաբնակ այլ նահանգներում: Ամբողջ կայսրությունում ձերբակալված հայ երևելիների թիվը կարճ ժամանակում հասնում է 2 345-ի⁹:

Նույն կերպ Ջնյոտնիայում բազմաթիվ հույն նշանավոր գործիչներ «վտանգավոր տարր» են հայտարարվում և բանտ նետվում: Հայրենակցական միության հետ կապ ունենալու համար քեմալականների «սև ցուցակում» հայտնված հույն գործարար Սոկրատես Օնասիսի եղբայր Ալեքսանդրին հրապարակայնորեն կախաղան են բարձրացնում, իսկ նրա քրոջ ընտանիքի անդամներին ողջակիզում եկեղեցում¹⁰: Դաժան սպանության զոհ են դառնում նաև հույն լրագրող Մ. Ճորուքօղլին, նշանավոր փաստաբան Հերկուլես Բոստանձօղլուն և ուրիշներ¹¹: Հետապնդումներ են սկսվում

6 Բիզանդ Ճամպագեան, *Պատանի կեսնքի մը պատմությունը* (Լիբանան, Կաթողիկոսության Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1960), 45:

7 Մինաս Տէր Սարգիսեան, *Իզմիրի անկումը եւ այլ էջեր* (Պէյրութ, Արագ, 1975), 108:

8 Lysimachos Oeconomos, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom. A File of Overwhelming Evidence, Denouncing the Misdeeds of the Turks in Asia Minor and showing their Responsibility for the Horrors of Smyrna* (London: George Allen and Unwin, 1922), 79.

9 Տէ՛ս Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissances, L' Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises: 1914-1918* (Paris: Sorbonne, 1983), 21: Տէ՛ս Կուս Կուս Կուս Կուս, *Die Armenien frage* (Klagenfurt-Wien-Ljubljana-Sarajevo, 2006), 60.

10 Marjorie Housepian Dobkin, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (New York: Newmark, 1998), 151-152.

11 Oeconomos, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom*, 123.

նաև Չմյուռնիայի նշանավոր հայ գործիչների դեմ. սպանվում է ուսուցիչ Հայկ Թադիկյանը, կնոջ աչքերի առաջ փաստաբան Կարապետ Դարբինյանի հետ դաժան հաշվեհարդար են տեսնում¹², իսկ իրավաբան Նազարեթ Ներսեսյանին և նրա ընտանիքի բոլոր անդամներին սպանում¹³:

Չմյուռնիայի քրիստոնյա բնակչության համար այդ ճակատագրական պահին հայ և հույն հոգևոր առաջնորդները, հավատարիմ մնալով իրենց առաքելությանը, գերադասում են մնալ իրենց հոտի հետ¹⁴: ԱՄՆ հյուպատոս Ջորջ Հորթոնը հիշում է, որ ողբերգական դեպքերից առաջ իրեն այցելած հայ և հույն հոգևոր առաջնորդներ Ղևոնդ Դուրյանը և Խրիստատոմոս Կալաֆատիսը մտահոգված էին ոչ թե իրենց, այլ Չմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության ճակատագրով¹⁵:

Քենալականները Կալաֆատիսին ատում էին այն բանի համար, որ դեռևս 1914 թ. եվրոպացի դիվանագետների ուշադրությանն է ներկայացրել շուրջ 120 000 հույն գաղթականների վիճակը¹⁶: Դաժան հաշվեհարդար տեսնելու նպատակով Նուրեդդին փաշան կարգադրում է, որ Չմյուռնիայի հույն մետրոպոլիտին հանձնեն մահմեդական ամբոխին¹⁷: Այս փաստերն անատարկելիորեն ապացուցում են, որ Չմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության բնաջնջումը նախապես ծրագրված, հատուկ դիտավորությամբ կատարված հանցագործություն էր:

Հնարավոր դիմադրությունը բացառելու կամ նվազագույնի հասցնելու նպատակով ինչպես Մեծ եղեռնի, այնպես էլ Չմյուռնիայի կոտորածների ժամանակ տղամարդկանց առանձնացնում էին ընտանիքներից և բնաջնջում: Գործընթացը դյուրացնելու նպատակով Մեծ եղեռնի առաջին փուլում օսմանյան բանակ զորակոչելու անվան տակ մեկուսացվում, ապա բնաջնջվում է հայ տղամարդկանց զգալի մասը¹⁸: Չորսհավաքի սկզբնական փուլում օսմանյան բանակ է զորակոչվում 18-45 տարեկան ավելի քան 60 000 հայ¹⁹: Այն հայ տղամարդիկ, որոնք բանվորական գումարտակներում՝ անմարդկային պայմաններում, ֆիզիկական ծանր աշխատանք կատարելուց հետո ողջ էին մնացել, թուրք սպանների հրամանով, 80-100 մարդուց բաղկացած խմբերով տարվում էին խոլ վայրեր և գնդակահարում²⁰: Նույն գործընթացը տեղի էր ունենում օսմանյան բանակ զորակոչված հույն տղամարդկանց հետ:

12 Գերսամ Ահարոսեան, *Յուշամատենան Մեծ եղեռնի* (Պէլրոթ, Ատլաս, 1965), 890:

13 ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 748, թթ. 4-7:

14 Charis Tsirikididis, *The Red River... The Tragedy of Hellenism of Anatolia 1908-1923, A Historical Tale*, (Thessaloniki, Kyriakidi Afoi, 1999), 283.

15 George Horton, *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers; With the True Story of the Burning of Smyrna* (Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company, 1926), 135-136:

16 Վարդանյան, *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական աղետը*, 127:

17 Տե՛ս Ռենե Պրոտ, *Չմյուռնիայի վախճանը* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2001), 90:

18 Армен Марукян, *Проблема Геноцида армян в современной геноцидологии* (Ереван, 2010), 32.

19 Տե՛ս Ռուբեն Սահակյան, Կոնստանդին Խոտալվերդյան, *Հայերի ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո* (Երևան, 1995), 23:

20 *Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու*, կազմ. Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, խմբ.՝ Մ. Գ. Ներսիսյան (Երևան, 1991), 470:

1922 թ. սեպտեմբերի 16-ի թուրքական իշխանությունների հրամանով՝ Չմյուռնիայի 18-45 տարեկան հույն և հայ տղամարդիկ ռազմագերի են հայտարարվում. նրանց արգելված էր հեռանալ քաղաքից, մինչդեռ քրիստոնյա բնակչությանը կարգադրված էր լքել երկիրը մինչև հոկտեմբերի 1-ը²¹: Ականատեսների վկայությամբ՝ շուրջ երկու հարյուր հույն և հայ տղամարդ դուրս է բերվում քաղաքից և դաժանաբար սպանվում²²:

Ինչպես Արևմտյան Հայաստանում ու կայսրության այլ բնակավայրերում հայերի զանգվածային կոտորածները, այնպես էլ Չմյուռնիայի քրիստոնյաների բնաջնջումն ուղեկցվում էր նաև կանանց ու աղջիկների զանգվածային բռնաբարություններով: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին կայսրությունում լայնորեն տարածված էր թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներին հայ աղջիկներին «նվեր մատուցելու» պրակտիկան. ստեղծվել էին հասարակաց տներ, որտեղ պաշտոնյաներին և զինվորականներին մատուցում էին գեղեցիկ հայ աղջիկներ: Այդ մասին օսմանյան խորհրդարանի 1918 թ. նոյեմբերի 18-ի նիստում բարձրաձայնեց Հալեպից ընտրված հայ պատգամավոր Արթին Պոշկեգենյանը²³: Նույնիսկ թուրքական ռազմական տրիբունալներում են անդրադարձել այդ դեպքերին, որոնց հիման վրա երիտթուրք որոշ գործիչների մեղադրանք է ներկայացվել: Տրապիզոնի դատավարության ընթացքում նման մեղադրանք է առաջադրվել նահանգապետ Ջեմալ Ազմիրին²⁴:

Ինչպես Մեծ եղեռնի ընթացքում, այնպես էլ Չմյուռնիայում հայ և հույն կանանց թուրքերը բռնաբարում էին իրենց ամուսինների ներկայությամբ (ամուսիններին սպանում էին միջամտության փորձի դեպքում)²⁵: Ականատեսների վկայությամբ՝ թուրք զինված հրոսակները, ներխուժելով աղջիկների որբանոց, երեք կնոջ կողոպտելուց ու բռնաբարելուց հետո սպանում են: Այս դեպքի մասին անգամ բրիտանացի ծովակալն է տեղեկացնում Քյազիմ փաշային²⁶: Հորթոնի վկայությամբ՝ Չմյուռնիայում քրիստոնյա աղջիկների բռնաբարությունները զանգվածային բնույթ էին կրում²⁷:

Հասկանալի պատճառներով Չմյուռնիայում կտրուկ աճել էին ինքնասպանությունների դեպքերը: Ականատեսների նկարագրած բազմաթիվ դեպքեր նմանություններ ունեին Մեծ եղեռնի ընթացքում Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության այլ

21 J. Murat, *The Great Extirpation of Hellenism and Christianity in Asia Minor, the Historic and Systematic Deception of World Opinion Concerning the Hideous Christianity's Uprooting of 1922* (Miami-Florida, 1999), 155.

22 Տե՛ս Edward Hale Bierstadt, *The Great Betrayal, A Survey of the Near East Problem* (N. Y., R. M. McBride & Company, 1924), 25.

23 Վահագն Տատրեան, *Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով* (Մասաչուսեթս, Պայքար, 1995), 94:

24 Թ-աներ Արչամ, *Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ զտումները Օսմանյան կայսրությունում* (Երևան, 2015), 386:

25 Տե՛ս Պյոտ, *Չմյուռնիայի վախճանը*, 82:

26 Oeconomus, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom 77*; նույնի, *The Tragedy of the Christian Near East*; Charles Dobson, *The Smyrna Holocaust* (London, The Anglo-Hellenic League, 1923), 5-6.

27 Horton, *The Blight of Asia*, 164-165.

բնակավայրերում հայ կանանց և աղջիկների ինքնասպանություններին (սարսափահար իրենց նետում էին ջուրը՝ անկախ այն բանից լողալ գիտեին, թե՛ ոչ)²⁸:

Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության զանգվածային կոտորածներից հետո սեպտեմբերի 13-ին հրկիզվում է Հայնոցը. կրակը բռնկվում է հայկական թաղամասի ծայրամասում և արագ տարածվում: Ականատեսները պատմում են, որ ջրի փոխարեն բենզինով կամ նավթով լցված ջրցան մեքենաներ էին օգտագործվում հայկական թաղամասի հրդեհը տարածելու համար²⁹: Հայնոցը հրկիզելուց հետո թուրքերը կրակի են մատնում նաև Զմյուռնիայի հունական և եվրոպական թաղամասերը՝ մոխրի վերածելով շուրջ 4 500 տուն և խանութ³⁰:

Ռենե Պյոուն նշում է, որ թուրքերն իրենց կատարած հանցագործությունների հետքերը վերացնելու նպատակով հրկիզում են հայկական, հունական և եվրոպական թաղամասերը³¹: Ֆրանսիացի լրագրողի այս պնդումը հաստատվում է նրանով, որ թուրքական իշխանությունները ոչինչ չէին ձեռնարկում³²: Հրդեհի մարման ցանկացած փորձ կանխվում էր (երբ հույն հրշեջները փորձում են որոշ տեղերում մարել հրդեհի օջախները, սակայն թուրքերը նրանց արգելում են, ավելին՝ վնասում ջրի խողովակները): Պատահական չէ, որ Անգլիայի և Ֆրանսիայի հյուպատոսները պաշտոնապես մեղադրել են թուրքերին քաղաքը հրկիզելու համար³³:

Թուրքական իշխանություններն ամեն կերպ փորձում էին արդարացնել Զմյուռնիայի աղետը՝ ջանալով Զմյուռնիայում բռնկված հրդեհի պատասխանատվությունը բարդել հանցագործության զոհ դարձած հայ և հույն բնակչության վրա՝ պնդելով, որ դա նրանց սաղրանքի հետևանքն է³⁴: Հորթոնը կեղծիք է համարում Մուստաֆա Քեմալի այն արդարացումը, թե Զմյուռնիայի աղետը տեղի է ունեցել այն պատճառով, որ քաղաք մտած թուրքական գործն իբր դուրս էր եկել վերահսկողությունից: ԱՄՆ հյուպատոսը համոզմունք է հայտնում, որ կոտորածներն իրագործվել են թուրքական իշխանությունների հրամանով³⁵: Ականատեսների տեղեկությունների հիման վրա՝ Ռենե Պյոուն համոզմունք է հայտնում, որ իրականում տեղի է ունեցել ճիշտ հակառակը. Մուստաֆա Քեմալն է Զմյուռնիա մտած թուրքական գործերին վերահսկողության տակ պահելու նպատակով թույլ տվել վայրագություններ գործել քաղաքի քրիստոնյաների դեմ³⁶:

Քրիստոնյա բնակչության զանգվածային սպանություններից հետո բնակավայրե-

28 Oeconomus, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom*, 127.

29 Տե՛ս Պյոուն, *Զմյուռնիայի վախճանը*, 22:

30 Horton, *The Blight of Asia*, 114 -116.

31 Oeconomus, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom*, 77.

32 Տե՛ս Պյոուն, *Զմյուռնիայի վախճանը*, 12-13:

33 Oeconomus, *The Tragedy of the Christian Near East*, 3.

34 Giles Milton, *Paradise Lost: Smyrna 1922 - The Destruction of Islam's City of Tolerance* (London, Sceptre, 2008), 307.

35 Horton, *Report on Turkey*, 24.

36 Տե՛ս Պյոուն, *Զմյուռնիայի վախճանը*, 81:

րը հրկիզելն ու պատասխանատվությունը գոհերի վրա բարդելը թուրքերի համար ավանդական դարձած գործելակերպ էր: Այս կապակցությամբ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանն իր հուշերում գրում է, որ եթե հայերը նման մտադրություն ունենային ապա հունական գորքերի հեռանալուց առաջ կամ հետո կիրդեհեին հենց թուրքական թաղերը³⁷: Հատկանշական է, որ կրակից գերծ են մնում միայն քաղաքի հրեական և թուրքական թաղամասերը³⁸:

Այսպիսով, ի տարբերություն հայերի և հույների, թուրքերը քաղաքը հրկիզելու հստակ դրդապատճառ ունեին. այդկերպ նրանք փորձում էին թաքցնել չորս օր տևած զանգվածային կոտորածի, կողոպուտի, բռնաբարությունների և այլ հանցագործությունների հետքերը³⁹, ինչպես նաև անհնարին դարձնել սպանվածների թվի ճշգրտումը:

Հարկ է նշել, որ դեռևս Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում էին երիտթուրքերը ծրագրել Պազոս լեռան վրա տեղադրված թնդանոթներով Չմյունիայի քրիստոնյա թաղերը քարոքանդ անել, եթե դաշնակիցների զրահանավերին հաջողվեր մտնել ծովախորշ: Երիտթուրքերի չիրագործված այդ ծրագիրը փաստորեն տարիներ անց կյանքի են կոչում քեմալականները⁴⁰:

Ըստ Էդուարդ Բիերստադտի, Չմյունիայի աղետին գոհ է դառնում շուրջ 100 000 մարդ⁴¹: Հորթոնը հավաստում է, որ գոհերի ընդհանուր թիվը 100 000-120 000 է⁴²:

Ինչպես Մեծ եղեռնի ընթացքում, այնպես էլ Չմյունիայի աղետի ժամանակ այնպիսի վիճակ է ստեղծվում, որի հետևանքով շատերը մահանում են: Արևմտյան Հայաստանից ու կայսրության այլ նահանգներից թուրքական իշխանությունները հայերի «մահվան քարավանները» միտումնավոր քշում էին Սիրիայի և Միջագետքի անապատներ, որտեղ նրանք դատապարտված էին մահվան: Չմյունիայի քրիստոնյա թաղամասերը հրդեհելուց հետո հայերին ու հույներին բռնությամբ քշում են նավահանգիստ, որտեղ նրանք մնում են առանց գոյության միջոցների: Քաղցից ու ծարավից մեռնող մարդիկ ապարդյուն օգնություն էին խնդրում նավահանգստում խարիսխ գցած եվրոպական երկրների ռազմասավերից: Նավահանգստում և ծովափին խմբված էր քաղցից հյուծվող մարդկանց մեծ բազմություն⁴³: Ականատեսները վկայում են, որ Էգեյան ծովը ծածկված էր հայերի և հույների դիերով⁴⁴:

Մեծ եղեռնի հետ Չմյունիայի աղետի ընդհանրություններից կարելի է առանձնա-

37 Սաքայան, *Չմյունիա* 1922, 81:

38 Oeconomus, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom*, 136.

39 Bierstadt, *The Great Betrayal*, 35.

40 Horton, *The Blight of Asia*, 82.

41 Bierstadt, *The Great Betrayal*, 36. Տե՛ս նաև D. M. Lang, *The Armenians: A People in Exile* (London, 1981), 37.

42 Horton, *Report on Turkey*, 173-174.

43 Նույն տեղում, 22:

44 Thea Halo, *Not Even My Name* (N.Y., 2000), 122. Տե՛ս նաև Housepian Dobkin, *Smyrna 1922, the Destruction of a City*, 133.

ցնել զանգվածային կոտորածներին զուգահեռ զոհերի ունեցվածքի կողոպուտը: Մեծ եղեռնի ընթացքում իրենց բնակավայրերից հեռանալուց անմիջապես հետո հայերի տների, խանութների, արհեստանոցների շարժական գույքն անմիջապես կողոպուտվում էր, իսկ անշարժ գույքը՝ բռնագավթվում⁴⁵: Զմյուռնիայի հայկական թաղամասում կողոպուտվում են Պարբձյան, Սիվրիսարյան, Իփլիքձյան, Ազնավորյան, Շիքոթյան, Գոձամանյան, Թոփալյան և այլ վաճառատներ, որոնց կարողությունը գնահատվում էր 200 000-300 000 անգլիական ոսկի: Կողոպուտվում են նաև հույների վաճառատները, որոնց նյութական կարողությունները չէին զիջում հայերի վաճառատներին⁴⁶: Ականատեսների վկայությամբ՝ Զմյուռնիայի հայկական թաղամասի խանութները, շուկաներն ու տները 1922 թ. սեպտեմբերի 12-ին ամբողջությամբ դատարկված էին, իսկ կողոպուտված ապրանքը վագոններով տեղափոխվում էր երկրի խորքերը⁴⁷:

Ինչպես Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերի և Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ Զմյուռնիայի քրիստոնյաների կոտորածներն իրագործում էր թուրքական կանոնավոր բանակը ոչ կանոնավոր զինված խմբերի աջակցությամբ: Զմյուռնիային քեմալական ուժերի մոտենալու մասին իմանալով՝ 1922 թ. սեպտեմբերի 9-ի առավոտյան մահմեդականների զինված խմբերը շուկայում հարձակվում են քրիստոնյաների վրա, որոնցից շատերը վիրավորվում կամ խոշտանգումներից մահանում են: Քեմալական ուժերի մուտքը քաղաք ավելի է ոգևորում մահմեդական զինված խմբերին, որոնք սկսում են կրակել հայկական թաղամասի ուղղությամբ⁴⁸:

Մեծ եղեռնի ու Զմյուռնիայում հայ և հույն բնակչության կոտորածների թերևս ամենալավատարբերությունն այն էր, որ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում երիտթուրքական կառավարությունը ձեռնպահ էր մնում կայսրության արևմտյան խոշոր քաղաքներում հայերին բնաջնջելուց այն մտավախությամբ, որ Կ.Պոլսում, Զմյուռնիայում և այլ քաղաքներում գտնվող օտարերկրյա չեզոք պետությունների դիվանագետներն ականատես չդառնան այդ հանցագործություններին: Դրան հակառակ՝ քեմալականների և մահմեդական խառնամբոխի վրա ոչ մի ազդեցություն չի ունենում Զմյուռնիայի ծովածոցում խարխիս գցած եվրոպական տերությունների ռազմանավերի առկայությունը, որոնք չեն կանխում իրենց աչքի առաջ կատարվող ոճրագործությունները: Մուստաֆա Քեմալը Զմյուռնիայում ֆրանսիական, իտալական, բրիտանական և ամերիկյան ներկայացուցչություններին հավաստիացրել էր, որ քրիստոնյաների կոտորած տեղի չի ունենա. տեսնելով մեծ տերությունների անտարբերությունը՝ թուրքական իշխանություններն ավելի մեծ ծայրահեղությունների են դիմում: Փաստորեն կոտորածները շարունակվում էին եվրոպական տերությունների թողստվությամբ⁴⁹: Թուրքերի գործողություններում նկատվող նման փոխակեր-

45 Անահիտ Աստոյան, *Դարի կողոպուտը. Հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ.* (Երևան, Նաիրի, 2013), 36-37:

46 ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 748, թթ. 4-7:

47 E. Grantham, "The Betrayal of Our Faith in the Near East," *Asia*, February, 1923, 120.

48 ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 748, թ. 3:

49 Horton, *Report on Turkey*, 23-25:

պումների գլխավոր պատճառ պետք է համարել անպատժելիության այն մթնոլորտը, որ ստեղծվել էր Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո:

Ներկայացված փաստերի համադրությունից ակնհայտ է դառնում, որ Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության զանգվածային բնաջնջման հանցավոր ծրագիրը քեմալականներն իրագործել են ցեղասպան քաղաքականության փուլերի նույն հաջորդականությամբ ու մեթոդաբանությամբ, ինչ երիտթուրքերը՝ Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայաբնակ այլ տարածքներում:

Ամփոփելով վերը նշվածը՝ կարող ենք արձանագրել, որ Զմյուռնիայի հայերի ու հույների մասնակի տեղահանությունը և բնաջնջումը, եկեղեցիներում ապաստանածների ողջակիզումը և հանցավոր գործողությունների մեթոդներում նկատվող բազմաթիվ այլ նմանություններ վկայում են այն, որ ինչպես երիտթուրքերի, այնպես էլ քեմալականների վարչակարգերը հայերի և ոչ մահմեդական մյուս ժողովուրդների դեմ վարել են ֆիզիկական բնաջնջման և էթնիկ զտումների միևնույն քաղաքականությունը: Քեմալականները, երիտթուրքերից այդ հանցավոր գործելաոճը ժառանգելով, ըստ էության, հետևողականորեն շարունակել են նրանց ցեղասպան քաղաքականությունը:

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE ARMENIAN GENOCIDE (METS YEGHERN) AND THE MASSACRE OF THE ARMENIAN AND GREEK POPULATION IN SMYRNA

Armen Ts. Marukyan

Institute of History of National Academy of Sciences, Armenia

SUMMARY

The defeat of the Ottoman Empire in World War I and the removal of the Young Turks from power in no way alleviated the plight of non-Turkish peoples, who continued to be subjected to genocide and ethnic cleansing. From the point of view of ascertaining the genocidal nature of the criminal policy pursued by the Turkish authorities, it becomes necessary to compare the genocidal acts committed by the Young Turks against Armenians and Greeks during the First World War with the mass massacres committed by the Kemalists after the war, by conducting a comparative analysis of the stages and methods, as well as those involved in these crimes of forces.

A comparative analysis of these crimes leads to the conclusion that both during and after the First World War, immediately before the organization of the massacres of the Armenian and Greek populations, the Turkish regimes prepared the psychological and propaganda grounds for this, pursuing the goal of “justifying” and/or “substantiating necessity” of a planned criminal policy towards victim groups.

The eviction and subsequent extermination of male victims from their places of residence, the subsequent massacres of defenseless women, children and the elderly, the

burning of those who had taken refuge in churches, and many other similarities in the methods of the Young Turks and Kemalists indicate that these Turkish regimes in relation to non-Muslim and non-Turkish peoples carried out a unified policy of physical extermination and ethnic cleansing. The Kemalists consistently continued the genocidal policy of the Young Turks against the Armenian and Greek population, which is confirmed by the massacre of Armenians in Cilicia in 1921, as well as the mass extermination of the Armenian and Greek population of Smyrna in 1922.

Key words: Ottoman Empire, Western Armenia, Armenian Genocide, Mets Yeghern, Smyrna, massacres of the Armenian and Greek population.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГЕНОЦИДА АРМЯН (МЕЦ ЕГЕРНА) И МАССОВОЙ РЕЗНИ АРМЯНСКОГО И ГРЕЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В СМИРНЕ

Армен Ц. Марукян

Институт истории Национальной академии наук Армении

РЕЗЮМЕ

Поражение Османской империи в Первой мировой войне и отстранение от власти младотурок никоим образом не облегчило положение нетурецких народов, которые продолжали подвергаться геноциду и этническим чисткам. С точки зрения констатации геноцидного характера проводимой турецкими властями преступной политики возникает необходимость сопоставления геноцидных действий, совершенных младотурками в отношении армян и греков в годы Первой мировой войны с массовыми погромами, совершенными уже кемалистами после войны, проведя сравнительный анализ этапов и методов, а также задействованных в этих преступлениях сил.

Сравнительный анализ этих преступлений приводит к заключению, что как во время, так и после Первой мировой войны, непосредственно перед организацией массовых убийств армянского и греческого населения, турецкие режимы подготавливали психологическую и пропагандистскую почву для этого, преследуя цель “оправдать” и/или “обосновать необходимость” спланированной преступной политики в отношении групп-жертв.

Выселение и последующее истребление мужчин групп-жертв из их мест проживания, последующие после этого массовые убийства оставшихся беззащитными женщин, детей и стариков, сожжение укрывшихся в церквях и многие другие сходства в методах младотурок и кемалистов свидетельствуют о том, что эти турецкие режимы в отношении немусульманских и нетурецких народов осуществляли единую политику физического истребления и этнических чисток. Кемалисты последовательно

продолжили геноцидную политику младотурок в отношении армянского и греческого населения, подтверждением чего являются массовая резня армян в Киликии в 1921 г., а также массовое истребление армянского и греческого населения Смирны в 1922 г.

Ключевые слова: Османская империя, Западная Армения, Геноцид армян, Мец Егерн, Смирна, массовые убийства армянского и греческого населения.

REFERENCES

- Aharonian, Gersam. *Յուշամատենան Մեծ եղեռնի* [Memorial Book of Mets Yeghern]. Beirut: Atlas, 1965;
- Astoyan, Anahit. *Դարի կողոպուտը. Հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914–1923 թթ.* [The Robbery of the Century. The Dispossession of Armenians in the Ottoman Empire in 1914-1923]. Yerevan: Nairi, 2013;
- Chambazean, Buzand. *Պատանի կեանքի մը պատմությունը* [The Story of a Young Life]. Lebanon: The Armenian Catholicosate of the Great House of Cilicia, 1960;
- Dadrian, Vahagn. *Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով* [The Armenian Genocide in Parliamentary and Historiographical Discussions]. Massachusetts: Paigar, 1995;
- Marukyan, Armen. *Проблема Геноцида армян в современной геноцидологии* [The Problem of the Armenian Genocide in Modern Genocidology]. Yerevan: Russian-Armenian University, 2010;
- Puaux, René. *Զվրուռնիայի վախճանը* [End of Smyrna]. Yerevan: AGMI, 2001;
- Sahakyan, Ruben and Khudaverdyan, Konstantin. *Հայերի ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո* [The Armenian Genocide in the Light of Decades]. Yerevan: Hakob Meghapart, 1995;
- Sakayan, Dora. *Զմյուռնիա 1922: Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը* [Smyrna 1922. Armenian Doctor Garabed Hatcherian's Diary]. Yerevan: Nahapet, 2005;
- Taner, Akçam. *Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ զտումները Օսմանյան կայսրությունում* [The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire]. Yerevan: Tigran Mets, 2015;
- Ter Sargisean, Minas. *Իզմիրի անկումը և այլ էջեր* [The Fall of Izmir and Other Pages]. Beirut: Araz, 1975;
- Vardanyan, Gevorg. *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և փոքրասիական աղետը, 1914-1923 թթ.* [The Greek Population in the Ottoman Empire and the Asia Minor Disaster, 1914-1923]. Yerevan: Collage, 2012;
- Զմիռնասիայ կեանքը զինադադարէն յետոյ, Ահաւոր փլուզումը* [The Life of Armenians of Smyrna after the Armistice. The Terrible Collapse]. Nor or (Athens), 1924 (3);
- Nersisyan, Mkrtich and Melqonyan, Ruben (comp.). *Հայերի ցեղասպանությունը*

Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու [The Armenian Genocide in the Ottoman Empire: A Collection of Documents and Materials]. Yerevan: Hayastan, 1991.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Արմեն Յ. Մարուքյան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, առաջատար գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության» բաժնի վարիչ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայաստանի նոր և նորագույն պատմություն, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներ:

Էլ. փոստի հասցե՝ mararmts@yahoo.com

Armen Ts. Marukyan, Doctor of Sciences in History, Professor, Leading Researcher, Head of the “Armenian Question and Armenian Genocide History” Department of Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia.

Research fields – new and recent history of Armenia, history of Armenian Question and Armenian Genocide, the problems of overcoming the consequences of the Armenian Genocide.

E-mail: mararmts@yahoo.com

Армен Ц. Марукян, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом “Истории Армянского вопроса и Геноцида армян” Института истории Национальной академии наук Республики Армения.

Область исследований – новая и новейшая история Армении, история Армянского вопроса и Геноцида армян, проблемы преодоления последствий Геноцида армян.

Эл. почта: mararmts@yahoo.com